

Faiq Ələkbərli

**AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru**

VII Yazı

XIX əsrə dən döyüvə-yenilikçi-milli ruhlu ıslam-Türk fəlsəfəsinin nümayəndələrindən biri də Şeyx Əhməd Səlyani olmuşdur. çox ənəmlı bir əsərdir. Şeyxüllislam Əhməd Hüseynzadə atasından (Şeyxüllislam Axund Məhəmmədəli Hüseynzadə) və ustadından (Şeyxüllislam Axund Fazıl İrəvanı) kifayət qədər dini və döyüvə elmləri mənimşəmisdır. Şeyxüllislam Əhməd Hüseynzadə dini əsərləri ilə yanaşı, "Dilgüşə", "Təbiətul-ətfal", "Muəllimul-ətfal-fı-təriqə təlime ətfal", Azərbaycan tarixindən və ədəbiyyatından bəhs edən "Bəsaul nas-fı-məmləketul Qafqaz" və "Tarixi-ədəbiyyatı-türk" ("Türk ədəbiyyatı tarixi") adlı əsərlərin müəllifi kimi də məşhur idi. Bu əsərlərin bəziləri - "Dilgüşə" ("Ürək açan", 1870), "Təbiətul-ətfal" ("Uşaqların təbiyəsi", 1870), ("Muəllimul-ətfal-fı-təriqə təlime ətfal", 1875) kitabça şəklində Tiflisdə II toqrafiya üsulu ilə çap edilmişdir. AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan tamamlanmamış əsəri - "Muəllimul-ətfal-fı-təriqə təlime ətfal" Azərbaycan və fars dillərindədir. "Bəsaul-nas fi-məmləketul-Qafqaz" adlı çox qymətli əsəri isə XIX əsrə A.A.Bakixanovun "Gülüstanı-İrəm" əsərindən sonra Azərbaycan tarixindən bəhs edən ikinci mükəmməl kitab sayılır. Şeyxüllislamin Azərbaycan ədəbiyyatından bəhs edən "Türk ədəbiyyatı tarixi" adlı əsəri də indiyə qədər çap olunmayıb və əlyazma şəklində AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əl yazmalar İnstitutunda saxlanılır.

Seyxin ziyali dostları arasında M.F.Axundov və A.A.Bakixanovla yanaşı, Mirzə Şəfi Vazeh, Həsən bəy Zərdabi, Seyid Əzim Şirvani, həmçinin digər görkəmli elm və ədəbiyyat xadimlərinin adlarını görmək mümkündür. Qasıim bəy Zakir özü və oğlanları sürgün edilərkən dövrünün bir çox rütbəli və adlı-sanlı adamları ilə yanaşı, Şeyxüllislam Əhməd Hüseynzadəyə də çar hökumətinə məktub yazaraq müraciət etmişdir. Buna əsasən Qasıim bəy Zakirə yardım edən Əhməd Hüseynzadə onun həbsdən azad olunmasına köməklik göstərmüşdür.

1878-ci ildə müəllimlik vəzifəsindən kənarlaşdırılan Seyid Əzim Şirvani məhz Şeyxüllislam Əhməd Hüseynzadənin səyləri nəticəsində yenidən öz vəzifəsinə qaytarılmışdır. Buna qarşılıq olaraq S.Ə.Şiravani Əhməd Hüseynzadə Səlyani qəsidiərindən birini həsr etmişdir. Bu qəsida 1897-ci ildə, yəni seyixin vəfatından on il sonra Təbrizdə S.Ə.Şirvanının daş basmaxanasında naşr olunan "Divan"ının birinci hissəsində çap olunub.

O, Qafqazın şeyxüllislamı kimi dini və döyüvə məsələlərə münasibətdə daim mütərəqqi yolu tutmuşdur. Biz, bunu Əhməd Səlyanının "Əkinçi" qəzetiñə yazdığını bir məqaləsində də görürük. Səlyani yazdı ki, doğrudan da, pey-

şəmbər dini elmlərlə yanaşı döyüvə elmlərin də öyrənilməsini vacib hesab etmişdir. Çünkü bu dünyada insanın müsəlmanın ruhani ehtiyacları ilə yanaşı cismani ehtiyacları da vardır. Səlyani cismani ehtiyaclarla bağlı yazdı: "Amma bəni-noibəşərin ehtiyacımızı məlum və aşkarlığı ki, insan həli-həyatında möhtacılığında məsələnənən təhsili-məaş və təksibi-məkulat və məlbusata və tədbiri-mənzil və məskən və təhziibi-əxlaqa və

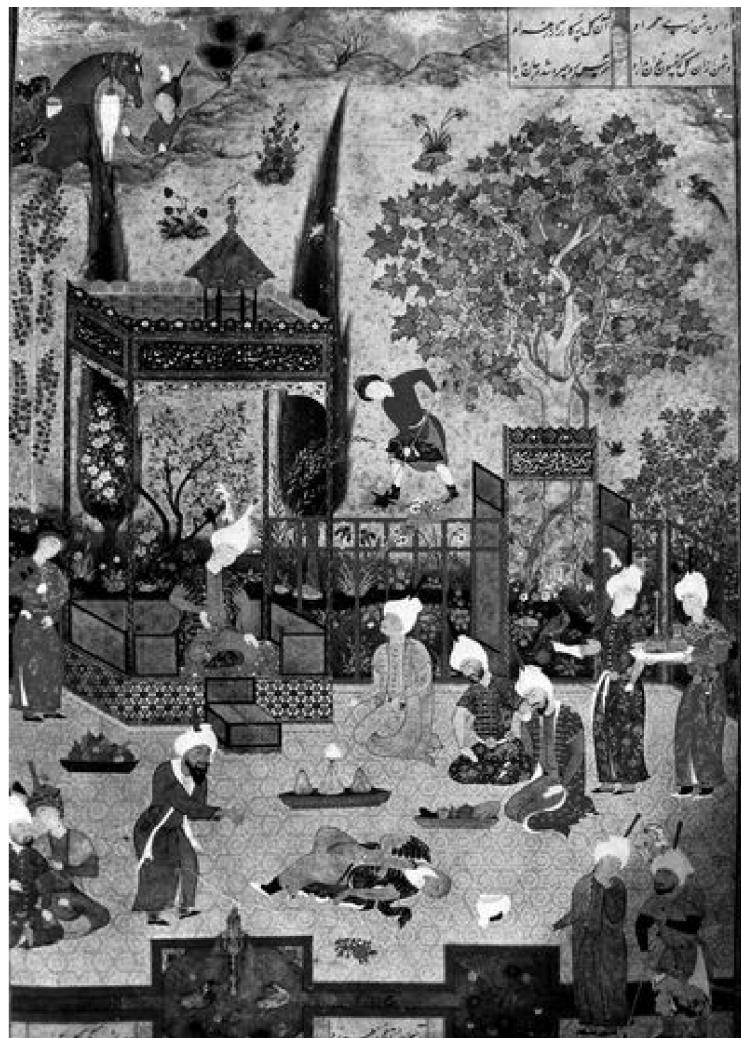
düşünməyə bilmir. Deməli, insanların ruhani məsələyə də ehtiyacı vardır. Çünkü insanlar düşünürler ki, bu dünyada ölümdən sonra başqa bir aləmdə mövcud ola-caqlarmı, yaxud da onları bu dünyaya kim getiribdir. Səlyani yazır: "İnsan kəmti-ədəmdən ər-seyi-vücud'a gelib, bu aləmə baxıb təsəvvür edər ki, aya bu mövcudatə ki, anən-fəanən təcəddü-di-təqiyirdər, kim mövcud edibdir ki, bizim bu vücudumuz mövt olandan sonra ədəmi-məhz ola-caq ya bir əlahiddə aləmdə genə mövcud olacaqdır? Pəs insan bu təsəvvüratda cövr edər və bu günde təsəvvürat onu işğəncəyə çəker ki, aya bizi bu aləmə kim getiribdir və aya onun ilə bizim aramızda bir vasitə var, ya yox və

və çün bu iki elmin təhsili ağı ilə mümkün olur, ona binaən buyurular ki, ələqlü əqlən əqləl-məaş və əqləl-məad. Yeni xudadəndən aləm bu iki əqli bəni-noi-bəşərə kərmaət edibdir ki, əqli-məaş ilə elmi-əbdəni təhsil edə və qəliməad ilə elmi-ədyanı".

Əsl İrəvandan olub Təbrizde dünyaya gələn Mirzə Əli Xan Ləlli (1835-1907) də xəlastik fəlsəfi təfəkkürdən çox döyüvə fəlsəfi təfəkküre meyil etmişdir. O, hesab edirdi ki, ağlamaq-sızla-maqla insan bir şey əldə edə bilməz və o, bu dünyada daima mücadilə etməlidir. Bu anlamda müsəlmanları qorxuya, tabeçiliyə, köləliyə səsləyən ikiüzlü, ri-yakar ruhaniləri tənqid edərək "Şəmsüllü-hükəmə" kimi tanınan

şı, fars və əreb dillərini də mənimsəməsi üçün əlinənən gələni etmişdir. Xalxalı də əvvəlcə Qəzvinində axund Molla Amadidən, daha sonra Zəncanda Molla Əli Zəncanidən dərs almışdır. Dini təhsili bitirdikdən sonra Xalxala qayıdan mütefəkkir atasının ölümündən sonra dini-hüquqi (şeriat) məsələlərin də icrasını öz üzərinə götürmüştür. Ömrünün qalan hissəsini Xalxalın Qarabulaq, Şeyxdərəbad, Yuxarı Əndəri kəndlərində mülkədarlıq, ruhanilik və bədii-fəlsəfi yaradıcılıqla məşğul olan Xalxalı 1900-cü ildə doğma kəndində də dəfn olunmuşdur. Mənbələrə görə, mütefəkkirin "Divani-Xalxalı" adlandırılın əsəri olmuşdur ki, orada onun "Şəlebiyyə" ("Türkünə-

Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikrinin inkişaf yolları (XIX yüzil)

təməddüni-ictimiaa və cəlb-i-nef və dəfi-zərərə və möhtac-ileyhlərin hər biri mövqufdur ülümü-mütənəvvivə və kəsirəye. Məsələn, təhsili-məaş və məşğulat mövqufdur elmi-felahətü zirətə və elmi-ğərsəvə peyvəndə, elmi-məcariyil-iyun vəl-ənharə və həfr-i-qənaətü ubarə və elmi-hifzai-heyanatü tüyürə və elmi-istiya-dü huşu səmukə və təhsili-məlbusat mövqufdur elmi-nəscü he-kayətə və elmi-səbağətü xəyətətə və elmi-kəsbə ticarətə və tədbiri-mənzil mövqufdur elmi-təmirü ticarətə və elmi-həddədivü carri-aqsala və bu elmlərin hər birinin təhsili-əsbab və aləti mövqufdur fünnü-kəsirəye misli-elmi-məadin və elmi şimya və elmi-fizikə və elmi-ximya və elmi-matematika və elmi-məsaħət və elmi-xəvəssə-əşya və elmi həndəsə və elmi-hesab və elmi-edəda və bunların təhsili mövqufdur elmi-kitabət və qiraətə".

Səlyaniyə görə, insanlar maddi dünyaya baxıb onu dərk etməklə yanaşı, o biri dünyani da

biz mövt olandan sonra aləmi-di-gərdə nə tövr olacaqdır".

Səlyani doğru hesab edir ki, o dünya haqqında biliklər əldə etmək üçün də insanın həm dini elmlərə, həm də döyüvə elmləri bilməyə ehtiyacı vardır. Səlyani yazır: "Pəs insan möhtac olur bu günə ruhani təsəvvürati fəhm-dərk etməye və bu ehtiyacın rəfi mövqufdur təhsili-elmi-fəqahətə və elmi-kəlama və elmi-təfsirə və elmi-hədise və bu elmləri təhsili mövqufdur elmi-nehv və elmi-sərvə və elmi-məan və bəyana və bunların təhsili mövqufdur elmi kitabətə və inşaya və sair ülümü-müxtəlifəyə. Hər tərəfə baxsan özünü bu elmlərə möhtac görəsən. Buna binaən bizim peyğəm-bərimiz ümmətini təhsili-üluma təhris etmək babında buyurublar: Ey mənim ümmətim, bilin və agah olun ki, ələlmü ilman elmü-ləbdən və elmü-ədyan və məqəmi-təhrisə elmi-əbdəni elmi-ədyan və məqəmi-təhrisə elmi-əbdəni elmi-ədyan və məqəddəm zikr buyurublar və ülumi-döyüvəyyə və axiyyəni bu qövlündə cəm ediblər

Ləli məddahlıqdan daima kənar qəçmiş, həqiqətləri dolaysıyla da olsa, xalqa çatdırmağa çalışmışdır. Məsələn, ilk baxışda Tiflisin istiliyindən şikayət üçün yazılmış şeirində o, əsil istəyini belə ifade edirdi:

**Bu hava xətti istifadə gərək,
Sakinani-şimalə çox pıstdı.
Bunu göndər ki, özgə bəndələrin
Cümlesi acü uru müflisidı.
Cüclər doldurub kitab arasın,
Biri molla, biri müddərisidı.
Birəvü mığmığvü kor milçək
Cəm olub, bir qəribə məclisidı.
Şəhəri qızdırıb, çölü soyudub,
Bilmirəm bu necə mühəndisidı?**

Ləlinin yaradıcılığında da Aşıq-Məşəq məsəlesi ayrıca bir yer tutur. Şairi daha çox dilə gəri-rən də məhz Aşıq-Məşəq sevgisi-dir:

**Gətirdi nəşeyi-mey, saqıya,
nə şurə məni,
Ki, şövqi-arizi-canan çekib
hüzurə məni.
Cəmali-şahidi-qeyb istərəm,
Kəlimasa,
Amandı tez yetirin cılvəgahı
Ture məni.
Zəmirim olmadı biganə məş
reibindən saf,
Qıl aşına genə bir sağəri
-bülürə məni.**

Həvəyi-arizin, ey afitabi-aləmtəb,

Gətirdi zərrəsifət, ərseyi-zü-hurə məni.

Qüsuri-əql yoxumdur mənim
bu aləmdə,

**Ki, vaiz, eyləmə məftun cə
mali-hire məni.**

Yaxud da:

**Heyeti-zülfündə qalib çərx mat,
Sünbüle təhrir ona Mizan çəkər.
Oxşada bilməz üzünə bu sipehr,
Hər gecə bir mahi-dirəxən çəkər.
Nəqş-dəhanın necə müşküldü, gər-
ləsetə nəqqas çəkə, can çəkə.**

Bu anlamda "Şəlebiyyə"nin əsas qəhrəmanı bir tülüklə olub onun başına gələnlərdən bəhs olunsa da, ancaq əsərin böyük qismində müsəlmanların adət-ənənələrdən, əlaqəndən, dün-yadakı mücadiləsindən və axirətə dair düşüncələrindən bəhs olunmuşdur. Belə ki, Azərbaycan Türk mütefəkkiri əsərində bir tərəfdən cəmiyyətdəki müasirinin sürəkli sizlitsiñən səbəbi olan sosial vəziyyətinin ağırlığını göstərməyə cəhd göstərmiş, eyni zamanda, dünyadakı təzadlrələr aydınlıq getirməyə çalışmışdır. Xalxalı yazır:

mə") poeması, qəzəlləri, saqın-mələri, məsnəvili, hekayələri öz əksini tapmışdır.

Onun, 1893-cü ildə qələmə aldığı "Şəlebiyyə"si ("Türkünə-mə") bir tükünün başına gələnlərdən danışan, məsnəvi bićimdə yazılmış, bir çox bilgilik örnəkləri toplanmış, istəyini hər bir kəsin anlayacağı yolla anladan əlaqə-fəlsəfi bir əsərdir. 19-cu əsrə Azərbaycan Türk ziyanları arasında öz dilinə və fikirlərinin aydınlığına, açıqlığına görə fərqlənən Xalxalı bildirirdi ki, bu kitabı yazmaqda məqsədi xalq arasında cahiliyi, nadanlığı, avamlığı aradan qaldırmaqdır. Bu anlamda Xalxalı daha çox nəsihət yolunu tutmuşdur ki, vaxtilə bu əsərdən N.Gəncəvi, Mövlənə Rumu, N.Tusi və başqaları da faydalansılmışdır. Xalxalı də bu əsərini xalqa acı həqiqətləri şirin yalanlarla qatışdırmaq yoluyla ictimai baxışlarını ifadə etmək üçün yazmışdır:

**Əvəmün-nasə yazdım bu kitabı,
Bu vəchi onlara qıldım xıtabı.
Deyib çox məzəkə, qıldım zərafət,
Onun zimnində yazdım həm nəsihət.
Neçünki xalq haqq acı gelibdir,
Zərafət sözleri şirin olubdur.
Qatışdırıbm ikisini gəldi həle
Yetişdi münthə-yi etidələ.**

Bu anlamda "Şəlebiyyə"nin əsas qəhrəmanı bir tülüklə olub onun başına gələnlərdən bəhs olunsa da, ancaq əsərin böyük qismində müsəlmanların adət-ənənələrdən, əlaqəndən, dün-yadakı mücadiləsindən və axirətə dair düşüncələrindən bəhs olunmuşdur. Belə ki, Azərbaycan Türk mütefəkkiri əsərində bir tərəfdən cəmiyyətdəki müasirinin sürəkli sizlitsiñən səbəbi olan sosial vəziyyətinin ağırlığını göstərməyə cəhd göstərmiş, eyni zamanda, dünyadakı təzadlrələr aydınlıq getirməyə çalışmışdır. Xalxalı yazır:

**Bəli heyretdi bu çərxin qərarı,
Bilinməz işdir aləmin karü-barı
Birisinə müyyəsər nazü-nemət,
Biris ac, çəkər yüz min məzəmmət.
Biris ciyriyib yağı pilovdan,
Biris doymayıbdir nani-covdan.
Birisinin yağar dövlət başından,
Biris görəyib bir pul yaşıdan.
Biris başa qoymuş tacı-sahı,
Biris başıaçıq, yoxdur küləhi.**